

Політичне маніпулювання: теоретико-методологічний аналіз поняття

УДК 32:[316.46.058.5:316.653]
DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2021-5.8>

Мазьняк Роман Олегович
аспірант кафедри політології
Львівського національного університету
імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, Україна

Сучасний розвиток політичних практик тісно пов'язаний із політичним маніпулюванням. Нещодавні дослідження довели, що нині практично немає у світі жодної країни, в якій була б відсутня політична маніпуляція. Окрім того, висновки, зроблені у 2019 році на основі аналізу використання соціальних мереж для поширення такої маніпуляції, показали, що 70 країн користуються такими Інтернет-інструментами дуже активно, що вдвічі більше ніж, скажімо, у 2017 р. Відштовхуючись від тривимірної моделі формування цілей здійснення маніпулювання (отримання, реалізації та втримання влади), вважаємо маніпуляцію однією із вдалих технологій впливу, передусім, на масову свідомість задля досягнення кожної з них. Реальна політична ситуація вимагає ґрунтовніших досліджень у таких аспектах її конструювання, як вплив ЗМІ, використання дезінформації, пропаганди, цілеспрямованого маніпулювання, популізму та ін. Отже, проблематика означення самого поняття політичного маніпулювання потребує уточнення та переосмислення, зокрема, це стосується його елементів та чинників, котрі посилюють рівень здатності до підкорення індивіда, члена сучасного мінливого світу. Питання політичного маніпулювання не втрачає своєї актуальності попри те, що це один із дієвих способів вплинути на масову свідомість ще з часів античності. Водночас варто зазначити, що в політичних практиках маніпуляція може здійснюватися на двох рівнях взаємодії: міжособистісному та масовому. У сьогоденні політичне маніпулювання реалізується швидше, ніж століття до того, оскільки суттєвим чином його дію підсилюють соціальні мережі та використання інфлюенсерами новітніх медіа. Політичне маніпулювання здійснює також безпосередній вплив і на електоральний вибір. Під дією маніпулятивних технологій індивіду видається, що кожне його рішення щодо тієї чи іншої політичної ситуації належить йому. Однак, як доведено, успіх маніпулятивної кампанії полягає саме в невидимому впливі. Чим більш професійною є маніпуляція, тим більше її жертва не відчуває її впливу, а всі, навіть хибні, рішення приймає як індивідуальні переконання.

Ключові слова: маніпуляція, політичне маніпулювання, політична комунікація, масова свідомість.

Вступ. Питання використання технологій впливу, зокрема й маніпуляції, не є новим і своїми витокami сягає доби античності. Історично будь-які дослідження із впливом на масову свідомість найбільшого розголосу набрали завдяки внеску Г. Тарда, Г. Ле Бона, З. Фрейда, а також досить потужним розвідкам, які належали апологетам психологічної науки, зокрема Е. Фрому, Х. Аренд, В. Франклу. На окрему увагу в питанні дослідження й безпосереднього використання маніпуляції в політичній рекламі та кампаніях заслуговує доробок «батька» сучасного політичного PR, Е. Бернейза. Свого часу йому вдалося поєднати ідеї Г. Ле Бона стосовно психології натовпу та психоаналітичну концепцію З. Фрейда, акцентуючи: «Свідоме і вміле маніпулювання впорядкованими звичками й вподобаннями мас є важливою складовою демократичного суспільства» [1, с. 1]. Використання маніпуляцій у передвиборчих кампаніях дає змогу інфлюенсерам виділяти «важливі питання, скоротивши електоральний вибір до розумних меж» [1, с. 2]. А головними в цьому процесі є ЗМІ, оскільки саме їм належить роль передачі інформації від інфлюенсера до потенційного електорату. Нині поруч із класичними медіа активно використовуються і соціальні мережі для передачі певних фактів та доказів, які мали б оцінюватися суспільством. Канали комунікації виступають свого роду інструментом впливу на масову свідо-

мість, незалежно від того, хто цей вплив здійснює: священник, громадський діяч, політик чи відомий блогер. Загалом Е. Бернейзу вдалося знайти практично незамінний елемент мобілізації масової поведінки, завдяки якому можна формувати, змінювати, переконувати, навіювати не лише громадянську думку, але й впливати на вибір, прийняття рішення чи поведінку масової людини. Маніпуляцію можна вважати пусковим механізмом вияву поведінки ірраціонального натовпу, необхідної більшості для перемоги на політичних перегонах.

Нині ми знаємо чимало країн, в яких завдяки втручанням алгоритмів соціальних мереж у виборчий процес, вдалося перемогти відверто популістським силам чи кандидатам у президенти. Чи не найодіознішими цифровими маніпуляціями займається Cambridge Analytica, збираючи та аналізуючи мільярди персональних даних користувачів соціальних мереж по цілому світі, аналізуючи їх та на основі них створюючи персональні профілі, компанії вдалося зайняти позицію лідера в кількох політичних кампаніях. Отже, політичне маніпулювання, попри досить таки давню історію свого існування, залишається одним з актуальних предметів дослідження політичної науки.

Мета та завдання. Метою статті є означити поняття політичного маніпулювання в контексті класичних та сучасних підходів до його розуміння.

Завдання – виявити основні характерні ознаки поняття «політичне маніпулювання», здійснити теоретико-методологічний аналіз поняття політичне маніпулювання, визначити основні форми та чинники, які посилюють його вплив на масову свідомість сучасного електорату.

Методи дослідження. Теоретико-методологічною основою проведеного дослідження є результати напрацювання класиків у питанні маніпулювання масовою свідомістю, зокрема це стосується З. Фрейда, Е. Бернейза, Г. Ле Бона та ін., які свого часу відкрили особливості управління масовою свідомістю під впливом реклами, пропаганди та інших технологій маніпуляції. Дослідження наукових підходів до розуміння поняття політичного маніпулювання проведений із використанням загальнонаукових методів синтезу, аналізу та індукції.

Результати. Manipulus (від лат. «маніпуляція») має два напрями трактування: жменя (manus – рука + pie – наповнювати); у другому трактуванні цей термін, як зазначає Е. Доценко, позначає невеликий загін воїнів римського війська [5, с. 44]. Водночас пропонується визначення маніпуляції як виду психологічного впливу, майстерність якого відображається у прихованій зміні прийняття рішень людиною, які не відповідають її реальним намірам [5, с. 59]. У сучасній версії, яку пропонує Кембріджський словник, до маніпуляцій прийнято зараховувати керування свідомістю іншої особи, шахраювання, маніпулювання фондовим ринком, маніпулювання фактами у ЗМІ [11].

А. Цуладзе зазначає, що перш за все потрібно розмежувати міжособистісну маніпуляцію і масову. «Міжособистісна маніпуляція спрямована, як правило, на оточення політика, масова – на публіку» [9, с. 5]. У першому випадку маніпулятор вдається до певної технології, так званих маніпулятивних прийомів, які працюють на міжособистісному рівні. У другому ж випадку на допомогу маніпулятору приходять маніпулятивні технології, спрямовані на взаємодію з масою [9, с. 6].

В інших дослідників зустрічаємо думку: «Політичне маніпулювання – це приховане управління політичною свідомістю і поведінкою людей із метою примусити їх діяти або не діяти в інтересах маніпуляторів, тобто нав'язування волі маніпулятора у формі прихованого впливу» [6, с. 235–236]. Політичне маніпулювання має три рівні актуалізації: отримання, реалізація і збереження (утримання) влади. Найуспішнішою кампанією з використанням маніпулятивних технологій є ситуація, коли індивіди, звичайні члени суспільства не відчують жодного тиску чи примусу, і в них складається враження, ніби будь-які процеси в суспільстві, навіть прийняття особливо жорстоких законів, є природними, а не наслідками маніпуляції. Згідно з цим підходом, автори визначають такі характеристики політичного маніпулювання: прихова-

ність (маскування) дії, цілеспрямований вплив на масову аудиторію, бажання маніпулятора скерувати суспільні настрої та поведінку маси в потрібне русло. Очевидно, що об'єктами політичного маніпулювання виступають маси, які є предметом дослідження соціально-поведінкових наук.

Показово, що ХХ ст. прийнято вважати століттям мас. Відкриття, які вдалося зробити В. Парето, Г. Ле Бону, Г. Тарду, З. Фрейду та багатьом іншим дослідникам, стимулювали розвиток демократичних суспільств, які були достатньо нажахані результатами революційних подій початку ХХ ст. [7]. А. Цуладзе наголошує на тому, що ця ситуація зумовила розуміння, що для того, аби якимось чином структурувати суспільство, представникам політичної еліти довелося обирати між двома шляхами розвитку: тоталітарною системою управління й атомізацією суспільства, шляхом пропагування цінностей індивідуалізму і підтримки первинних потреб людини. Це породило можливість демократичних інститутів використовувати в певних моментах примус як вид психологічного впливу на свідомість індивіда [9, с. 9], що робить маніпуляцію більш відкритою, і, як правило, провокує сплески акцій протесту. Адже, як зазначає українська дослідниця О. Свідерська, «процес індивідуалізації формує усвідомлення своєї самотності, відокремлення від усього світу, внаслідок чого виникає відчуття беззахисності й тривоги. Звідси – прагнення відмовитися від індивідуальності, побороти почуття самотності й безпорадності, злитися з навколишнім світом та розчинитися в ньому» [8].

Загалом доведено, що в будь-якому суспільстві присутнє політичне маніпулювання в тих чи інших своїх проявах та формах і з цим однозначно потрібно рахуватися. Звісно, що маніпуляція не завжди є тільки негативним фактором, інколи в цілях безпеки суспільства або ж у ситуаціях ймовірної чи реальної загрози інформаційній безпеці практично неможливо обійтися без використання маніпулятивних стратегій, однак інколи досить складно визначити межу між позитивним та негативним характером політичного маніпулювання.

Нині серед дослідників, які активно працюють над проблемою політичного маніпулювання в контексті маніпуляції свідомістю, політичної психології, психології впливу, популізму чи пропаганди можна назвати Е. Доценко, Кара-Мурзу, Р. Чалдіні, цікавими також є підходи до цього поняття сучасних українських дослідників, зокрема Г. Почепцова, О. Свідерської, С. Були, Л. Угрин.

Окреслюючи саме поняття політичного маніпулювання, варто звернутися, власне, до підходів його розуміння. Однією з теорій, яка може пояснювати, чому взагалі можливе політичне маніпулювання, є, власне, теорія еліт. Допускаючи ієрархічний спосіб правління, елітарна модель спрямована головним чином на особистість лідера, а не його

програму. Лідер, по суті, є координаційним центром здійснення політики та прийняття політичних рішень. Виходячи з такого підходу, еліти можуть користуватися маніпуляцією заради регулювання політичної ситуації в суспільстві. Водночас, на думку Н. Макіавеллі, влада тримається не тільки на силовому переконанні, але й великою мірою на згоді суспільства підкорятися. Приблизно у 60-х роках ХХ ст. експерименти Стенлі Мілграма підтвердили цю тезу. Адже виявилось, що приблизно 80% учасників експерименту готові були підкоритися наказу лідера, і ця гіпотеза підтверджувалася в багатьох інших експериментах, проведених і через 20-30 років після Мілграма.

Е. Доценко визначає п'ять основних чинників, на яких ґрунтується політичне маніпулювання:

– усі люди є елементами суспільства. Тобто жодна людина не є поза системою. Абсолютно кожен, хто має право здійснювати вибір на користь того чи іншого політика, є потенційним активним електоратом, яким можна маніпулювати на користь того чи іншого кандидата, звісно ж, за умови, що цей член суспільства ще не визначився з вибором або його переконання стосовно іншого кандидата є хиткими;

– усі люди є учасниками комунікативного процесу. Згідно з дослідженнями Й. Бергера, найкращою стратегією переконання інших людей у прийнятті вибору або зміні поведінки є соціальна рекомендація. Люди, котрі для нас є авторитетами в певних життєвих обставинах, водночас виконують роль інфлюенсерів, котрі своїми рекомендаціями та життєвим прикладом впливають на наш вибір та стратегію поведінки, і, звісно, цей вплив переважно здійснюється через систему міжособистісної комунікації. Більше того, беручи до уваги постійний розвиток штучного інтелекту й удосконалення системи автоматичного перекладу, змога брати активну участь у соціальній комунікації стала в рази простішою;

– усі люди висловлюють безпосередній досвід у системі значень. Кожен із нас може нині бути інфлюенсером, активне використання соціальних мереж та висока кількість підписників у наших акаунтах формує можливість, не будучи політиком, впливати на масові думки та настрої, маніпулювати ними, зрештою, змушувати приймати хибні, але вигідні для маніпулятора рішення;

– усі люди здатні змінювати сприйняті структури безпосереднього досвіду, це означає, що інформацію, яка надходить із первинного надійного джерела, маючи велике бажання, можна змінити стільки разів, скільки людей її передаватиме. Технічно це працює на зразок гри в поламанний телефон: на початку адресат отримує повідомлення, в якому детально описана подія, ключові елементи, однак коли навіть десять учасників передають один одному інформацію, остан-

ній отримує іншу, інколи повністю вигадану історію. Ми запам'ятовуємо інформацію, виходячи з наших фізіологічних можливостей, а також індивідуальних властивостей психічних процесів. Згідно з нещодавніх досліджень, рівень уваги та пам'яті суттєво знижується під впливом потужного інформаційного потоку, водночас знижується і здатність до відсортування якісної інформації та критичного мислення;

– усі люди об'єднуються в спільноти. Визначаючи, яким чином цей чинник впливає на можливість здійснення маніпуляції, варто пригадати собі фразу, що «людина – істота соціальна». Насправді з часу визначення людини як частини соціуму і донині жодна теорія не змогла спростувати твердження, в якому закладена здатність людини утворювати певні спільноти. В одній із порівняно нових теорій неотрайбалізму, автором якої є Маффесолі, також йдеться про здатність людини утворювати нео-племена. За дещо схожим принципом людина соціальна утворює спільноти і у віртуальному світі, належачи до певних «груп за інтересами». Таким чином, маючи природну потребу утворювати соціальні групи, вона не може позбутися постійного процесу соціального взаємовпливу. І тут йдеться не лише про вибір товару, послуги, лікаря, але й у певному роді віросповідання чи участі у виборах. Проблема стає глобальною саме через віртуальність, адже соціальні мережі сконструйовані таким чином, що один індивід може одночасно бути учасником кількох спільнот, які за дивними обставинами можуть суперечити одна одній, що ускладнює розуміння психології сучасного користувача. Іншим чинником ускладнення вивчення поведінки віртуальних мас є швидкість, з якою людина може змінювати приналежність до тієї чи іншої групи.

Водночас Е. Доценко визначає три джерела інформації про існування маніпуляції: позиція маніпулятора, позиція жертви маніпуляції, позиція спостерігача за маніпуляцією [5, с. 42–43]. У контексті політичного маніпулювання варто зазначити, що такі позиції можуть бути реалізовані на рівні маніпулятора з боку політиків чи політичних еліт, жертвами маніпуляції можуть виступати як політичні опоненти, так і громадяни певної країни, потенційний електорат. Позиція спостерігача тут є вкрай цікавою, адже вона може бути реалізована як на державному рівні, коли одна частина народу бачить, як маніпулюють іншими, так і на міжнародному рівні, коли маніпуляцію щодо народу певної країни зауважують представники інших держав.

Досліджуючи політичне маніпулювання, також варто звернути увагу на ознаки, які визначають наявність маніпуляції: прихованість, наявність обману або ошуканства, експлуатація народу, авторитарність, надмірний контроль (особливо те, що стосується персональних даних). Сюди можемо також зарахувати цензуру, відсутність сво-

боди волі, примус, використання силових органів із метою залякування, побудову або намагання конструювати життєву картину світу, вигідну для маніпулятора, використання інших як способу, засобу чи інструменту досягнення цілі, гру на емоціях та потребах електорату, апелювання до духовного світу та ін. [5, с. 53].

Особливо важливими для політичного маніпулювання є настрої та емоційно-почуттєва сфера потенційного електорату. Досить влучними, на нашу думку, є переконання українських дослідників, які полягають у такому: «на виборах, так само як у будь-яких масових маркетингових комунікаціях, існують, насамперед, такі емоції, як задоволення (щастя, радість, велика надія) і глобальний негатив (страх, біль, розчарування, ненависть), помножений на великий егоцентризм» [4, с. 39]. Такі переконання тільки підсилюють відношення сучасних дослідників інформаційного суспільства, які акцентують на надмірному нарцисизмі та егоїзмі сучасного користувача, переважаючій психології споживача, а також інфантилізації населення. Звісно, технології політичного маніпулювання без зайвих перешкод накладаються на такий «благодатний» ґрунт. До слова, Д. Бернетт у своїй книжці «Наш дивакуватий розум» наполягає саме на егоцентричній моделі роботи мозку сучасної людини: «Достатня впевненість у собі й відчуття власного еґо, навіть штучно спричинені модифікованими спогадами, дуже важливі для нормального існування» [2, с. 80]. Це породжує ще більше дискусій стосовно впливу, який здійснюється на сучасну людину, адже його в рази стало більше.

Також Е. Доценко пропонує виділити п'ять груп ознак, які загалом визначають певний критерій означення маніпуляції: родова ознака – психологічний вплив; ставлення маніпулятора до інших як до засобу досягнення індивідуальних цілей; прагнення отримати односторонній вигравш; прихований характер впливу; використання сили, гра на «слабкостях» [5, с. 58].

Варто зазначити, що нині взаємовплив у суспільстві здійснюється за іншим принципом, ніж, до прикладу, в індустріальному. Йдеться про активний розвиток саме віртуального середовища, яке дозволяє здійснювати політичне маніпулювання не через ієрархічну систему взаємодії, а через горизонтальну. Так, на переконання українських дослідників, «у мінливому мережевому світі маніпуляція поширюється набагато швидше, ніж в ієрархічному» [3, с. 23]. Також у цьому дослідженні доведено, для здійснення політичної маніпуляції практики використання соціальних мереж перейняли численні держави, так і політики місцевого рівня. Згідно з висновками американських дослідників, у 2019 році було знайдено докази організованих маніпуляцій із використанням соціальних медіа

у 70 країнах, тоді як у 2018 таких країн було лише 48, а у 2017 – 28 [10, с. 2]. Дослідниці зазначають: «Частково цей показник піднімає збільшення кількості нових користувачів, які експериментують із технологією цифрової пропаганди як інструментом здійснення маніпуляції під час передвиборчих кампаній. Частково цей результат є наслідком активного використання багатьма країнами соціальних медіа, що суттєво зростає буквально за якийсь десяток років» [3, с. 23].

Висновки. Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що політичне маніпулювання займає одну з найвагоміших ніш сучасних наукових пошуків багатьох напрямів політологічних досліджень. Нині масова свідомість піддається небаченому маніпулюванню, частково це пояснюється тим, що в сучасному світі великого резонансу набули відкритість та вільність доступу до необмеженої кількості інформації, а частково через розвиток сучасного непевного світу, відсутності можливості сконструювати єдину правду як точку опори, однак збільшення можливостей для альтернативних історій. Поняття «політичне маніпулювання» є досить широкою темою для подальших наукових пошуків, а використання його технології у віртуальній співдії формує цим дослідженням статус актуальних.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бернейз Э. Пропаганда. Москва : Нипро Publishing, 2010. 176 с.
2. Бернет Дін. Наш Дивакуватий мозок. Харків : Vivat, 2019. 140 с.
3. Була С., Свідерська О. Соціальні мережі як інструмент політичної маніпуляції. *Політикус*. 2020. Вип. 4. С. 21–25.
4. Денисенко В., Вишневський Ю. Політики не брешуть. 10 законів взаємодії політиків і виборців. Київ : Наш формат, 2020. 296 с.
5. Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. Москва : ЧеРо, Издательство МГУ, 1997. 344 с.
6. Єфтені Н.М., Оґма. Політичне маніпулювання: особливості застосування. *Актуальні проблеми політики*. 2015. Вип. 56. С. 234–241
7. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. Москва : Эксмо, 2005. 832 с.
8. Свідерська О.І. Співвідношення психологічних та інституційних детермінант масової політичної поведінки в транзитних суспільствах : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01. Львів, 2018. 222 с.
9. Цуладзе А.М. Политические манипуляции, или Покорение толпы. Москва : Книжный дом «Университет». 1999. 144 с.
10. Bradshaw S., Howard P.N. (2019). Global inventory of organized social media manipulation. The Computational Propaganda Project at the Oxford Internet Institute University of Oxford. University of Oxford [in English].
11. Cambridge Dictionary. URL: <https://cutt.ly/OTe-hyDN>

REFERENCES

1. Berneiz E. (2010). Propahanda [Propahanda] Moskva: Hippo Publishing. [in Russian].
2. Bernet D. (2019). Nash Dyvakuvatyi mozok [Our weird brain]/ Kharkiv: Vivat [in Ukrainian].
3. Bula S, Sviderska O. (2020). Socialni merezi jak instrument manipulacii [Social networks as a tool for political manipulation]. Politicus. 4: 21–25 [in Ukrainian].
4. Denysenko V., Vyshnevskiy Yu. (2020). Polityky ne breshut. 10 zakoniv vzaiemodii politykiv i vybortsiv [Politicians don't lie. 10 laws of interaction of politicians and voters]. Kyiv. Nash Rormat [in Ukrainian]
5. Dotsenko E.L. (1997). Psykholohyia manypuliatsyy: fenomeny, mekhanyzmy y zashchyta. [Psychology Manipulation: Phenomena, Mechanisms and Protection]. Moskva: CheRo, Yzdatelstvo MHU [in Russian].
6. Ieftieni N.M., Ohma. (2015). Politychne manipuliuvannia: osoblyvosti zastosuvannia [Political manipulation: Features of application] Aktualni problemy polityky. 56: 234–241 [in Ukrainian]
7. Kara-Murza. (2005). Manipulaciya soznaniem. [Manipulation of consciousness]. Moskva: Eksmo [in Russian].
8. Sviderska O.I. (2018). Spivvidnoshennia psykholohichnykh ta instytutsiinykh determinant masovoi politychnoi povedinky v tranzhytnykh suspilstvakh: dysertatsiia kandydata politychnykh nauk: 23.00.01 [Correlation of psychological and institutional determinants of mass political behavior in transit societies: Dissertation of the candidate of political sciences: 23.00.01]. Lviv, LNU. [in Ukrainian]
9. Tsuladze. A. M. (1999). Polytycheskye manypuliatsyy, yly Pokorenye tolpu. [Political manipulations, and whispering masses]. Moskva: Knyzhnuy dom «Unyversytet» [in Russian].
10. Bradshaw S., Howard P. N. (2019). Global inventory of organized social media manipulation. The Computational Propaganda Project at the Oxford Internet Institute University of Oxford. University of Oxford [in English].
11. Cambridge Dictionary URL: <https://cutt.ly/OTehyDN> [in English].

Political manipulation: theoretical and methodological analysis of the concept

Mazniak Roman Olehovych

Postgraduate Student at the Department of Political Science
Ivan Franko National University of Lviv
Universytetska str., 1, Lviv, Ukraine

Modern development of political practices is closely related to political manipulation. Recent research has shown that there is virtually no country in the world today that is free of political manipulation. In addition, the conclusions made in 2019 based on an analysis of the use of social networks to spread such manipulation, showed that 70 countries use such Internet tools very actively, which is twice as much as, say, in 2017. Returning from a three-dimensional model for the formation of manipulation purposes: receiving, implementing and maintaining power, manipulation is one of the successful technologies of influence, especially for mass consciousness to achieve each of them. The real political situation requires thorough studies in such aspects of its design as the influence of the media, the use of disinformation, propaganda, purposeful manipulation, populism, etc. Therefore, the problem of the importance of the concept of political manipulation requires clarification and rethinking, in particular, concerns individual elements, and factors that enhances the level of ability to conquer an individual, a member of a modern changing world. The issue of political manipulation does not lose its relevance, despite the fact that this is one of the effective ways to influence the mass consciousness since the time of antiquity. At the same time, it should be noted that in political practices, manipulation can be carried out at two levels of interaction: interpersonal and mass. In the modern world, political manipulation is implemented faster than a century before, as a significant effect is increasing social networks and using the Influencers of the New Media. Political manipulation is also directly influenced by electoral choice. Under the action of manipulative technologies, the individual seems that every decision in relation to one or another political situation belongs to him. However, as the success of a manipulative campaign is it in an invisible impact. The more professional manipulation, the more its victim does not affect its influence, but all, even false decisions accepts as individual convictions.

Key words: manipulation, political manipulation, political communication, mass consciousness.